

تحلیل کارکرد رسانه ای کتیبه های مسجد- مدرسه چهارباغ اصفهان در بیان تعالیم نبوی و عظمت پیامبر (ص)

پدیدآورنده (ها) : آقاداتودی، محی الدین؛ زکریایی کرمانی، ایمان

هنر و معماری :: نشریه پژوهش هنر دانشگاه هنر اصفهان :: بهار و تابستان ۱۳۹۸ - شماره ۱۷ (علمی-ترویجی/ISC)

صفحات : از ۱۷ تا ۳۲

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1590893>

دانلود شده توسط : atiye oveisi

تاریخ دانلود : ۱۴۰۰/۱۱/۲۰

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- کتیبه های مدارس عصر صفویه به مثابه رسانه های نمادین هنر شیعی نمونه موردی: مسجد مدرسه چهارباغ اصفهان
- گونه شناسی کتیبه های مسجد-مدرسه چهارباغ اصفهان با تاکید بر ویژگی های ساختاری
- مسجد و سیاست در عصر سلجوقی (با تأکید بر کارکرد تبلیغی - رسانه ای مسجد)
- وظیفه رسانه ها از نگاه نبوی (ص)
- بیان تاریخ به زبان شعر بعثت پیامبر اعظم (ص) در عصر جاهلیت
- بررسی کارکرد ارکان «آموزش دهنده» و «آموزش گیرنده» در مدرسه چهارباغ اصفهان
- حکومت لازمه شأن نبوی پیامبر اعظم (ص)
- ضرورت کارآفرینی در سال پیامبر اعظم (ص) با تاکید بر سیره نبوی (ص)
- صفه نشینان مسجد پیامبر (ص)
- مرمت کتیبه ایوان قبلی مدرسه مسجد جامع اصفهان

تحلیل کارکرد رسانه‌ای کتیبه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ اصفهان در بیان تعالیم نبوی و عظمت پیامبر (ص)

مُحی الدّین آقاداتودی* ایمان زکریایی کرمانی**

چکیده

۱۷

مدارس و مسجد - مدرسه‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین گونه‌های بناهای تاریخی در معماری عصر صفویه اصفهان، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند. مسجد - مدرسه چهارباغ به عنوان یکی از شاخص‌ترین بناهای علمی - مذهبی عصر صفویه و گنجینه‌ای از هنر کتیبه‌نگاری ایرانی - اسلامی، در خور توجه بیشتری است. کتیبه‌های این بنا علاوه بر ساختار چشم‌نواز، دارای محتوا و مضامین عمیقی بوده که نیاز به شناسایی و طبقه‌بندی صحیح دارند. پژوهش حاضر تلاش دارد با رویکردی نو، به مطالعه کارکرد کتیبه‌های این بنا در بازتاب تعالیم و عظمت پیامبر (ص) بپردازد تا زمینه پاسخ به پرسش اصلی پژوهش یعنی این‌که؛ کارکرد رسانه‌ای در کتیبه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ چه جایگاهی داشته و بازتاب تعالیم و عظمت پیامبر (ص) در مضامین کتیبه‌ها، شامل چه مواردی است؟ فراهم آید. پژوهش حاضر از حیث روش، توصیفی - تحلیلی بوده و جمع‌آوری اطلاعات، به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته؛ لازم به ذکر است که نمونه‌های مورد مطالعه، به صورت هدفمند انتخاب شده‌اند، هم‌چنین، روش تجزیه و تحلیل یافته‌ها کیفی است. بخشی از نتایج پژوهش حاضر، گویای آن است که با توجه به طیف مضامین، ماهیت بنا و جایگاه ویژه آن، کارکرد رسانه‌ای کتیبه‌های این بنا به مثابه یک رسانه تاریخی - هنری، در میان دیگر کارکردها شاخص‌تر است. هم‌چنین، مهم‌ترین پیام‌هایی که با محوریت پیامبر (ص) در ساختار و درون‌مایه کتیبه‌ها بازتاب یافته شامل؛ احادیث نبوی، سیاست مذهبی اسلام و شیعه با محوریت نبوت، ادعیه، الگوسازی از شخصیت پیامبر (ص) و مدح و ستایش ایشان در قالب‌های گوناگون هستند؛ لازم به ذکر است که این مضامین، بیشترین درصد فراوانی را در میان مضامین کتیبه‌های مورد مطالعه در این پژوهش داشته و به لحاظ کیفیت اجرا و محل قرارگیری نیز بسیار با اهمیت هستند.

کلیدواژه‌ها: کتیبه، مسجد - مدرسه چهارباغ، مضامین، کارکرد رسانه‌ای، پیامبر (ص)

* دانشجوی دکترای تخصصی، رشته تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد تهران (نویسنده مسئول).
m.aghadavoudi@shahed.ac.ir

i.zakariaee@aui.ac.ir

** استادیار، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.

مقدمه

با ورود اسلام به ایران، دانش‌اندوزی که این بار با دین پیوندی مستحکم داشت، در این سرزمین به شکوفایی می‌رسد. بر اساس سنت وعظ و خطابه پیامبر (ص) به یاران خود، نخستین مکانی که در سده‌های نخستین اسلام به‌منظور آموزش مورد استفاده قرار گرفت، مسجد بود. با وجود این که در دوره‌های بعد، مدارس مستقل به‌وجود آمدند، به‌دلیل آموزش دینی مدارس، هم‌چنان پیوند مسجد و مدرسه به گونه‌های مختلف برقرار ماند و مسجد- مدرسه‌ها در معماری اسلامی مطرح شدند (هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۷) که البته به این گونه معماری تا کنون بسیار اندک پرداخته شده است. بنابراین در اسلام میان دانش و دین، پیوستگی و رابطه‌ای مستقیم پدید آمد و مکانی یکسان برای آموزش و تبلیغ دین ایجاد شد و می‌توان بیان نمود که آموزش، مهم‌ترین کاربرد ثانویه مسجد در چهار سده نخست اسلامی بوده است (هیلن براند، ۱۹۹۴: ۱۰۷). در مسجد بر گرد پیامبر (ص) حلقه‌ای تشکیل می‌شد و پیامبر (ص) آموزه‌های دینی را به تازه‌مسلمانان انتقال می‌دادند؛ بنابراین مسجد، فضای مشترک آموزشی و نیایشی در اسلام به‌شمار می‌آمد (کیانی، ۱۳۸۹: ۱۳۲). روایت دیگری از پیامبر (ص) که نشان‌دهنده ارتباط فضای نیایشی با آموزش است، با این مضمون آمده «هر آن کس که به‌منظور فراگیری نیکی یا تدریس وارد مسجد می‌گردد، همانند مجاهدی در راه پروردگار است» (هیلن براند، ۱۹۹۴: ۱۰۷). برپایی حکومت صفوی در اوایل سده دهم هجری، نقطه عطفی در تاریخ ایران اسلامی است؛ زیرا علاوه بر ایجاد حکومتی یکپارچه در ایران، تشیع دوازده امامی نیز رسمیت یافت. تعلیم و تربیت به‌عنوان نهادی تأثیرگذار، مورد توجه حکومت صفویه بوده است و آنان برای پیشبرد اهداف خود و آموزش قشر وسیع جامعه، به ایجاد مراکز آموزشی اهتمام ورزیدند که در آنها، تعلیم علوم دینی و معارف تشیع محوریت داشت. از این رو، تأسیس مدارس به‌عنوان مهم‌ترین نهاد آموزشی و پشتیبان ایدئولوژیک حکومت صفوی، همواره مورد توجه سلاطین و خاندان صفوی قرار گرفت و مدارس زیادی با حمایت‌های مالی شاه، خاندان سلطنتی، درباریان، صاحبان منصب و ثروتمندان خیر؛ به‌خصوص در پایتخت اصلی این سلسله یعنی شهر اصفهان، بنا شدند که ویژگی مشترک همه آنها در کنار اختصاص داشتن به مذهب رسمی کشور یعنی مذهب تشیع دوازده امامی، ساختار معماری نیکو، تزئینات معماری و کتیبه‌نگاری‌های شاخص بود (اشکوری، ۱۳۸۷: ۸۹ و ۹۰). شکوه و زیبایی معماری ایران، به‌ویژه

در این دوران، به تزئین و آرایش آن با جلوه‌های مختلف خطوط و نقوش بستگی دارد و هنرهای مقدس اسلامی، از هنرهای تزئینی و کاربردی گرفته تا احداث زیباترین بناهای مذهبی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند (Pope, 1994: 88). از مهم‌ترین خصوصیات معماری بناهای علمی-مذهبی صفویه، پیوستگی و تناسب تزئینات کتیبه‌ای با عملکرد بناهای ساخته‌شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۶: ۲۲). تزئینات به‌کار رفته در این بناها علاوه بر زیبایی، تقدس و تشخیص خاصی به بناها می‌بخشد؛ به‌نحوی که با استناد به شواهد موجود می‌توان این‌گونه تحلیل کرد که این تزئینات، در جهت هماهنگی ساختار و مضامین کتیبه‌ها با مذهب شیعه مهم بوده‌اند؛ یکی از مفاهیم نمادین متجلی در این بناها در کنار آیات قرآنی و ادعیه، احادیث اهل بیت و چهارده معصوم (ص) بوده که با روح و فرهنگ ایرانیان و به‌خصوص شیعه درآمیخته و در کتیبه‌های اسلامی انعکاس یافته‌اند. با ذکر این مقدمات باید بیان داشت که کتیبه‌ها، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اجزای ثبت تاریخی در کنار نسخه‌های خطی، سکه‌ها، سفال و غیره بوده که نقش اساسی در آشکار کردن هویت بنا، شرایط اجتماعی ساخت بنا، سیاست مذهبی حکومت وقت، تاریخ ساخت، روش اداره، حامی و پشتیبان از جمله در حوزه وقف دارند. هم‌چنین کتیبه‌های این بناهای مذهبی، ارائه‌دهنده اطلاعاتی بوده که شناخت ما را نسبت به زیرساخت‌های مذهبی، اقتصادی، سیاسی در ساخت یک بنا ارتقا می‌دهند؛ علاوه بر این، با توجه به رسمیت یافتن مذهب شیعه در عهد صفویه، کتیبه‌های موجود در بناهای مذهبی این عهد، تغییرات مضمونی چشمگیری را تجربه کرده‌اند؛ مسجد- مدرسه چهارباغ به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای مذهبی اواخر عصر صفویه در کنار ساختار وسیع معماری، دارای وسعت و تنوع کم‌نظیری در حوزه تزئینات و کتیبه‌ها است، به‌گونه‌ای که می‌توان آن را آیین تمام‌نمای هنر و معماری عصر صفویه به‌عنوان آخرین بنای شاخص این عصر در بعد زیبایی‌شناسی ساختاری (هیلن براند، ۱۹۹۴: ۲۲۹) و بازتاب‌دهنده سیاست‌های مذهبی و بسترهای فکری-اعتقادی موجود در این عصر در بعد تحلیل محتوایی دانست. یکی از مضامین چشمگیری که بازتاب وسیعی در قالب کتیبه‌های این گنجینه هنر صفوی داشته، تعالیم ائمه اطهار و به‌خصوص پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) به‌عنوان ارکان سیاست مذهبی شیعی در عهد صفوی است. پژوهش حاضر تلاش دارد در جهت رسیدن به اهداف اصلی خود؛ یعنی تحلیل کارکرد رسانه‌ای در کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ و هم‌چنین شناخت تعالیم نبوی بازتاب‌یافته توسط این رسانه‌های غنی، به بررسی

عنوان «کتیبه‌های مدارس عصر صفویه به مثابه رسانه‌های نمادین هنر شیعی. نمونه موردی: مسجد- مدرسه چهارباغ اصفهان» به چاپ رسانیده‌اند. در این مقاله، کتیبه‌های بنا، به عنوان رسانه‌های تاریخی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. بخشی از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش گویای این نکته است که کتیبه‌های بنای چهارباغ به عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای علمی- مذهبی عصر صفویه، پیام‌های مهمی را در راستای سیاست مذهبی عصر صفویه مبنی بر شیعه‌گری و تأکید بر امامت و خلافت و جایگاه بی‌مثال حضرت علی (ع) در بر داشته و انتقال می‌دهند. منبع دیگر که برای شناخت بهتر مسجد- مدرسه چهارباغ و به خصوص تزئینات کتیبه‌ای آن می‌توان نام برد، مقاله کیانمهر و تقوی‌نژاد (۱۳۹۰) با عنوان «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی‌کاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه» است که در آن، اطلاعاتی در مورد معرفی کلی بنا و مضامین گوناگون کتیبه‌های به کار رفته در آن وجود دارند؛ مهم‌ترین نتیجه حاصل شده از این قرار است که مضامین و کتیبه‌های بناهای مذهبی عهد صفویه و به خصوص مسجد- مدرسه چهارباغ، ارتباط نزدیکی با سیاست مذهبی شاهان صفوی و رواج مکتب شیعه و زمینه‌های اعتقادی این مذهب دارند. هم‌چنین در پایان‌نامه خانم حسن‌زاده (۱۳۸۹) که با عنوان «بررسی کتیبه‌های بنایی اسماء الحسنی در مدرسه چهارباغ اصفهان و کاربرد آن در فضای امروزی نمازخانه‌ها» به انجام رسیده است، کتیبه‌های این بنا با تأکید بر نمونه‌هایی که در بر دارنده اسماء الحسنی بوده، از حیث زیبایی‌شناسی و محتوا مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. طبق مطالعات انجام گرفته در مورد پیشینه‌یابی مقاله حاضر، این گونه به نظر می‌رسد که با در نظر گرفتن خلأ نسبی تحقیقات در مورد مسجد- مدرسه‌ها، در میان پژوهش‌های حاضر نیز کمتر پژوهشی نگاهی تحلیلی به کارکردها و مضامین کتیبه‌های مسجد- مدرسه‌های اصفهان و به خصوص مسجد- مدرسه چهارباغ داشته که با توجه به اهمیت فراوان این بنا و بناهای مشابه در عهد صفویه، مطالعه در این مورد مهم و ضروری است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از حیث روش، توصیفی- تحلیلی بوده و یافته‌اندوزی آن بر دو قسمت قابل تقسیم است؛ نخست، مطالعات میدانی که به صورت مشاهده مستقیم و تصویربرداری نگارندگان در بنای مذکور صورت پذیرفته و دوم، مطالعات کتابخانه‌ای که در این بخش از منابع مختلفی هم‌چون؛ کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها، طرح‌های تحقیقاتی و هم‌چنین

تحلیلی کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ پیردازد. در این راستا تلاش شده است که طی بخش‌هایی منظم هم‌چون؛ مطالعه و بازشناسی اجمالی مسجد- مدرسه‌ها، کتیبه‌نگاری در معماری اسلامی و عصر صفویه، مسجد- مدرسه چهارباغ و کتیبه‌های آن، در نهایت به مطالعه دقیق و مفصل کارکرد رسانه‌ای کتیبه‌های این بنا با تأکید بر نمونه‌های حاوی تعالیم نبوی پرداخته شود و از رهاورد بخش‌های ذکر شده، دستاوردهای این پژوهش در قسمت نتیجه‌گیری تنظیم شوند.

پیشینه پژوهش

با توجه به اهمیت چشمگیر کتیبه‌ها از جنبه زیبایی‌شناسی ساختاری و تحلیل مضامین و محتوا و هم‌چنین کارکردهای آنها در بناهای دوره اسلامی و دیگر دوره‌ها، پژوهش‌های گوناگونی در قالب مقاله، کتاب و پایان‌نامه پیرامون آنها صورت گرفته‌اند؛ از جمله شایسته‌فر (۱۳۸۰) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی» و هم‌چنین در مقاله‌ای دیگر با عنوان «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان» (۱۳۸۱)، به معرفی اجمالی ساختار کتیبه‌ها و درون‌مایه (مضمون) آنها با تأکید بر دو دوره تاریخی تیموریان و صفویان پرداخته است. مهم‌ترین نتایج حاصل شده در این مقاله از این قرار هستند که مفاهیم و مضامین مذهبی از جمله؛ آیات قرآن، احادیث و روایات و ادعیه، کاربرد چشمگیری در کتیبه‌های بناهای عصر تیموریان و صفویان داشته و شماری از آیات قرآن به صورت الگو، در کتیبه‌های بناهای گوناگون تکرار شده‌اند. مقاله دیگری که با دیدگاه نمادشناسانه به معرفی کارکرد رسانه‌ای یکی از نقوش تزئینات وابسته به معماری پرداخته، «نماد طاووس و نقش رسانه‌ای آن در معماری شیعی با تأکید بر مساجد عصر صفوی اصفهان» نام دارد؛ این مقاله که توسط دوازده‌امامی و زکریایی (۱۳۹۳) نگاشته شده، به بررسی ارتباطات معنایی درون‌مایه تزئینات معماری عصر صفویه با سیاست مذهبی این عصر پرداخته است. لذا در این مقاله، اعتقادات و باورهای مذهبی و زمینه‌های مذهبی اجرای تزئینات وابسته به معماری، به عنوان عاملی مؤثر معرفی شده و در حوزه‌ای مشخص مورد بررسی قرار گرفته‌اند. درباره پیشینه پژوهش در مورد مدرسه چهارباغ، می‌توان به مقاله ریاحی (۱۳۷۹) با عنوان «مدرسه چهارباغ» اشاره کرد که بیشتر بر طبق متن وقف‌نامه بنا انجام گرفته و رویکرد تاریخی- توصیفی دارد و حاوی اطلاعاتی در مورد تاریخ ساخت، موقوفات، نحوه حمایت و غیره است. در ارتباط با بخشی از درون‌مایه‌های کتیبه‌های بنای چهارباغ، آقادی و زکریایی (۱۳۹۶)، مقاله‌ای را تحت

پایگاه‌ها و سایت‌های اطلاعاتی معتبر و منابع مشابه دیگر در عرصه مطالعات تزئینات معماری، کتیبه‌ها و اطلاعات تاریخی استفاده شده‌اند. هم‌چنین، بر مبنای تحلیل کارکرد رسانه‌ای برای کتیبه‌های مورد نظر در پژوهش حاضر و معرفی آنها به‌عنوان رسانه‌هایی که بازتاب‌دهنده تعالیم نبوی و عظمت شخصیت پیامبر (ص) هستند، برای شناخت درون‌مایه این کتیبه‌ها، از رویکرد تحلیل محتوایی بهره گرفته شده است. تحلیل محتوا به‌عنوان یک روش کارآمد در پژوهش‌های معاصر، از اهمیت فراوانی برخوردار است. بر این اساس، در پژوهش حاضر تلاش شده است با نظر به مبانی و تعاریف این رویکرد، کتیبه‌های مورد نظر را به‌عنوان رسانه‌هایی از طریق این روش مورد مطالعه قرار دهند. لذا متناسب با موضوع، ابتدا جامعه آماری و نمونه‌های مورد نظر بر اساس معیارهای تعیین‌شده؛ یعنی ارتباط با شخصیت پیامبر (ص) مشخص شد، در ادامه، کتیبه‌ها بر مبنای مشخصه‌هایی در قالب جداولی گونه‌شناسی شده و درون‌مایه‌های آنها استخراج شدند و در مرحله بعد که زمینه‌ساز نتیجه‌گیری پژوهش است، مقوله‌ها و شاه‌مفاهیم به‌کار رفته در نمونه‌های کدگذاری شده کتیبه‌ها (جامعه آماری) مورد تحلیل قرار گرفتند و کاربرد هر یک از این مقوله‌ها و مفاهیم اصلی در هر یک از نمونه‌ها به‌صورت کمی مورد مطالعه قرار گرفت تا از رهاورد این بخش، میزان پرداختن به هر موضوع و شدت اهمیت هر یک روشن شود.

معرفی اجمالی مسجد- مدرسه چهارباغ و کتیبه‌های آن

بزرگ‌ترین نمونه توسعه شهری با حفظ ارزش‌های گذشته که آخرین دستاورد مهم معماری دوره صفویه را نشان می‌دهد، مربوط به مجموعه مادرشاه در میان باغ بلبل در جوار چهارباغ است. «این مجموعه، یادآور شکوه آثار شاه‌عباس اول و در بر دارنده یک مسجد- مدرسه به‌نام (مادرشاه)، یک کاروانسرا، (اسطبل‌ها) و یک بازار بود» (بلر و ام. بلوم، ۱۳۸۱: ۴۹۱). مسجد- مدرسه چهارباغ که مهم‌ترین و شاخص‌ترین بنای این مجموعه به‌حساب آمده، حد فاصل خیابان چهارباغ و کاروانسرای عباسی قرار دارد که «در فاصله سال‌های ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ ه.ق به‌دستور شاه سلطان حسین و با حمایت و نظارت مستقیم وی، برای تدریس و تعلیم طلاب علوم دینی بنا شده است» (موسوی فریدنی، ۱۳۷۸: ۱۰۷). در طول ضلع شمالی این بنا، بازارچه بلند یا شاهی قرار گرفته که سال‌های بسیار با نام بازار هنر در میان عموم معروف است. این نهاد آموزشی- مذهبی اگر چه به‌نام‌های (چهارباغ) و (سلطانی) نیز نامیده شده، اما به‌دلیل پشتوانه‌های بسیار مهم و

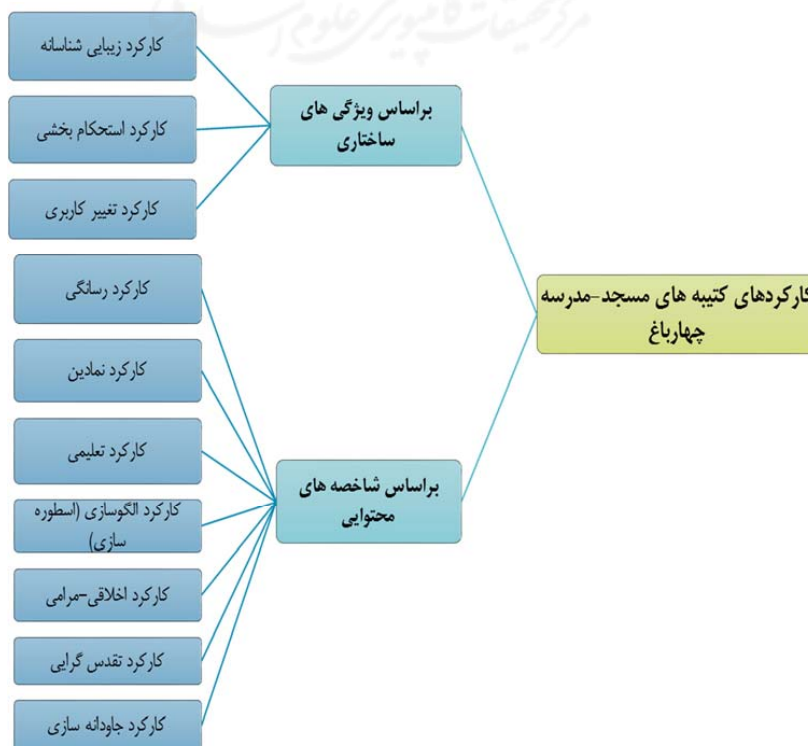
قابل‌اعتنایی که مادر شاه سلطان حسین (آخرین پادشاه رسمی این سلسله، ۱۱۳۵- ۱۱۰۵ ه.ق.) برای این مدرسه مقرر کرده، به مدرسه مادرشاه هم معروف شده است (ایمانیه، ۱۳۵۵). راجر سیوری، ایران‌شناس فقید انگلیسی، مسجد- مدرسه چهارباغ را باشکوه‌ترین بنایی می‌داند که به‌دست جانشینان شاه‌عباس اول در اصفهان ساخته شده است (۱۳۷۲: ۱۶۵). پروفیسور نصر، این مدرسه را حاصل شکوفایی سازمان‌های تعلیماتی شیعه و جزء شاهکارهای هنر اسلامی می‌داند (۱۳۵۹: ۶۴). جذابیت و شکوه این نهاد آموزشی- مذهبی از جهات مختلف در بینندگان خود آن قدر تأثیر گذاشته و می‌گذارد که هیچ‌یک از بناهای تاریخی اصفهان به‌اندازه این بنا، توجه جهانگردان اروپایی را به خود جلب نکرده است؛ به‌عنوان مثال دیولافوا، گوینو و فلاندن، این بنا را بسیار دل‌پذیر، جذاب و سحرآمیز توصیف کرده‌اند (ریاحی، ۱۳۸۵: ۲۰۱). یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های معماری بناهای عصر صفویه، پیوستگی و همراهی بناها با تزئینات خوشنویسی و کتیبه‌ها است. خطوط تزئینی دوره صفویه عموماً شامل ثلث، نستعلیق و کوفی (بنایی و معقلی) بوده که به‌دلیل جنبه روحانی و مذهبی و هم‌چنین وجود اساتید مربوط، این خطوط مورد توجه قرار گرفتند که یکی از ویژگی‌های خطوط کوفی بنایی این دوره، توجه و تأکید بر نقش‌مایه‌های هندسی از جمله؛ لوزی و مربع، به‌عنوان تک‌نقش هندسی در ترکیب‌بندی است که به‌خوبی در تزئینات مدرسه چهارباغ خودنمایی می‌کند (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۹). مدرسه چهارباغ، دارای کتیبه‌های زیبا و متعددی است که در قسمت‌های مختلف بنا با تکنیک‌های گوناگون و تنوع خط‌های مختلف اجرا شده‌اند و نمونه‌های آنها را بر بستر کاشی، فلز، چوب، سنگ و حتی دست‌بافته زیلو می‌توان مشاهده نمود. از جمله نمونه‌ها، می‌توان به کتیبه‌های نستعلیق موجود در دست‌اندازهای چوبی غرفه‌های شش‌گانه اطراف سرسرای مدخل ورودی با اشعاری به‌خط محمدصالح اصفهانی و کتیبه‌های سنگاب وسط سرسرای مدرسه اشاره داشت که شامل صلوات بر چهارده معصوم است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۶۹۷-۶۹۵).

تجزیه و تحلیل کارکردهای مختلف کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ با تأکید بر کارکرد رسانه‌ای

از تفاوت‌های بارز هنر سنتی و نمودهای آن هم‌چون کتیبه‌نگاری با هنر مدرن، این است که این هنر ذاتاً کاربردی بوده، در حالی که هنر مدرن به دو دسته هنری محض و هنر کاربردی تقسیم شده و صورت هنر محض آن از جایگاه بالاتری برخوردار بوده؛ این در حالی است که در دوران پیش از مدرن

مذهبی نیز می‌توانند انتقال‌دهنده مفاهیم و آموزه‌هایی باشند؛ به‌گونه‌ای که مخاطبین آن خواسته یا ناخواسته تحت تأثیر آنها قرار داشته و جهان‌بینی خود را بر اساس آنها ترسیم نمایند. این کارکرد را شاید بتوان به‌دلیل ایجاد یک رابطه تعریف‌شده و آگاهانه در انتقال مفاهیم به افراد و جوامع هدف، کارکرد ارتباطی نام نهاد؛ چرا که در تعریفی عام، ارتباط به‌معنای فرآیند انتقال پیام از فرستنده به گیرنده به‌شرط همسان بودن مبانی و معانی بین آنها است. در ایجاد این ارتباط، وجود فرستنده، پیام و دریافت‌کننده‌ای مشخص، ضروری است (محسنیان راد، ۱۳۶۹: ۶۱-۳۹). کتیبه‌نگاری‌های به‌کار رفته در اماکن مذهبی، در بر دارنده مفاهیم و معانی خاصی بوده که هنرمندان در طول تاریخ با تکیه بر باورها و آموزه‌های فکری خود و تحت اشراف (با نظارت مستقیم) کارشناسان مذهبی، در صدد انتقال آن پیام‌ها به مخاطبان و کاربران اماکن مذهبی بوده‌اند. تنوع این کتیبه‌ها در انتقال مفاهیم و معارف دینی از سویی و گستردگی مخاطبان بناهای مذهبی از سویی دیگر، همگی از عواملی بوده که بر تأثیرگذاری کارکرد کتیبه‌ها در اماکن مذهبی به‌خصوص در عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی افزوده‌اند (الویری و قرائتی، ۱۳۹۲: ۲). کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ علاوه بر کارکردهای مرتبط با وجه ساختار، دارای کارکردهای مختلفی از حیث محتوا و درون‌مایه هستند که مهم‌ترین آنها را در شکل ۱ در ادامه

به‌ندرت هنری غیرکاربردی یافت می‌شده است (بهشتی، ۱۳۸۲: ۱۴۰). آرایه‌های معماری اسلامی و به‌خصوص کتیبه‌ها، گنجینه‌هایی غنی از هنر ایرانی-اسلامی بوده که علاوه بر ارزش‌ها و زیبایی‌صوری، بیانگر راز و رمزها و کارکردهای گوناگونی در بعد فرهنگی و دینی هستند (ایمنی، ۱۳۸۹: ۸۶). تکرار فراوان کتیبه‌های مأخوذ از قرآن کریم بر روی دیوارها و دیگر سطوح مساجد و مدارس اسلامی، یادآور این حقیقت است که تاروپود حیات اسلامی، از آیات قرآنی تشکیل شده و از نظر معنوی، متکی به آنها است (بورکهارت، ۱۳۸۶: ۱۰۷). رشته‌های هنری به‌کار رفته در زینت‌بخشی اماکن مذهبی، علاوه بر کارکردهای سازه‌ای، هنری و تاریخی، دارای کارکرد ارتباطی نیز هستند. گستردگی پیام‌ها، تنوع مخاطبان و تعدد هنرها در اماکن مذهبی، بر اهمیت این کارکرد افزوده است (الویری و قرائتی، ۱۳۹۲: ۱). کارکرد اماکن مذهبی، منحصر به برگزاری مراسم و مناسک دینی و مذهبی و یا حتی اجتماعات گسترده با انگیزه‌های اجتماعی و سیاسی نیست، بلکه آن را می‌توان مجموعه‌ای از عناصر و باورهای متداول و حتی پنهان‌شده در لایه‌های زیرین فکری و فرهنگی هر جامعه دانست (همان: ۲). با ذکر این مقدمات باید بیان نمود که نه‌تنها فعالیت آشکار کارکردی هم‌چون مواعظ و سخنرانی‌های رسمی، بلکه آداب‌ورسوم، ویژگی‌های معماری، جلوه‌ها و تزئینات هنری و حتی چینش عناصر اصلی یک بنای

شکل ۱. کارکردهای مرتبط با ساختار و محتوای کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ (نگارندگان)

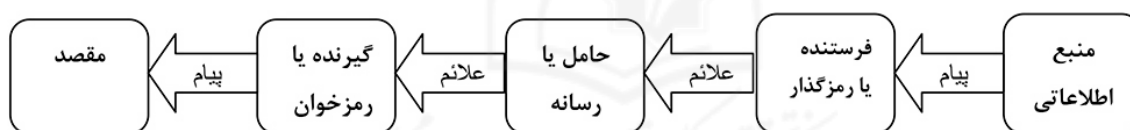
مشاهده می‌کنید. در این شکل که بیشتر بر جنبه محتوایی کتیبه‌ها تمرکز دارد، ۷ نمونه از مهم‌ترین کارکردهای محتوایی در کنار سه مورد از کارکردهای ساختاری بیان شده‌اند. نکته مهم و قابل ذکر دیگر این که با وجود تفاوت‌های موجود میان این کارکردها، در واقع نمی‌توان تفکیک دقیقی میان آنها قائل شد؛ چنان که شماری از آنها مکمل یکدیگر بوده و یا با یکدیگر هم‌پوشانی معنایی دارند.

کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ به‌عنوان نمونه‌های شاخص کتیبه‌نگاری این عصر، دارای معانی و کارکردهای ارتباطی، فرای ظاهر زیبای خود هستند و تحلیل تاریخی و شناخت کارکردهای ارتباطی این کتیبه‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای عصر صفویه، می‌تواند به جنبه کاربردی قابلیت ارتباطی کتیبه‌ها و در معنای عام‌تر، به کارکرد ارتباطی هنر و بالندگی بیشتر فرهنگ ایرانی- اسلامی در جامعه کنونی کمک نماید. همان گونه که در شکل ۲ از شانون و هم‌چنین شکل ۳ از یاکوبسن به‌عنوان دو مدل بااهمیت در علم ارتباط دریافت می‌شود، کارکرد رسانه‌ای به‌طور استاندارد، در بر دارنده سه بخش اساسی بوده که شامل فرآیند رسانه‌ای (روند

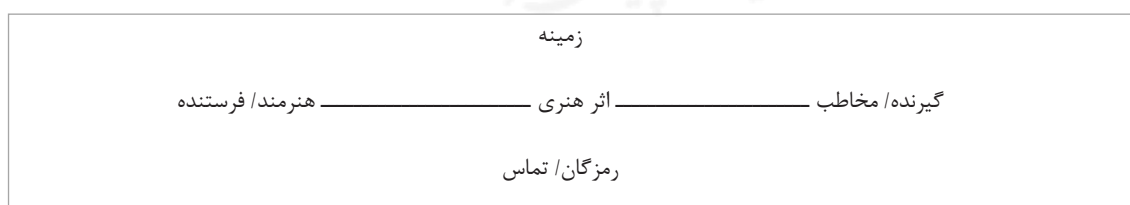
انتقال مطالب)، فرستنده و گیرنده (مخاطب) است. شکل مناسب‌سازی‌شده مدل ارتباطی در مورد کتیبه‌ها، شکل ۴ بوده که توسط مؤلفان ترسیم شده است. در این شکل، منظور از فرستنده یا انتقال‌دهنده، کتیبه‌ها هستند و روند انتقال مطالب نیز شامل دو بخش اساسی است؛ بخشی، در ویژگی‌های ظاهری کتیبه‌ها جای می‌گیرد از جمله؛ محل قرارگیری، ترکیبات رنگی و غیره و بخشی، در مضامین و مطالبی که از این طریق انتقال می‌یابند از جمله؛ مفاهیم شیعی و مذهبی در کتیبه‌ها و دیگر مفاهیم. گیرنده یا مخاطب هم نیز به گروهی اطلاق می‌شود که به هر طریقی با این کتیبه‌ها در ارتباط هستند که البته قطعاً نوع آنها نیز در کیفیت انتقال و هم در کمیت آن تأثیر به‌سزایی دارد.

شناسایی و طبقه‌بندی مضامین کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ

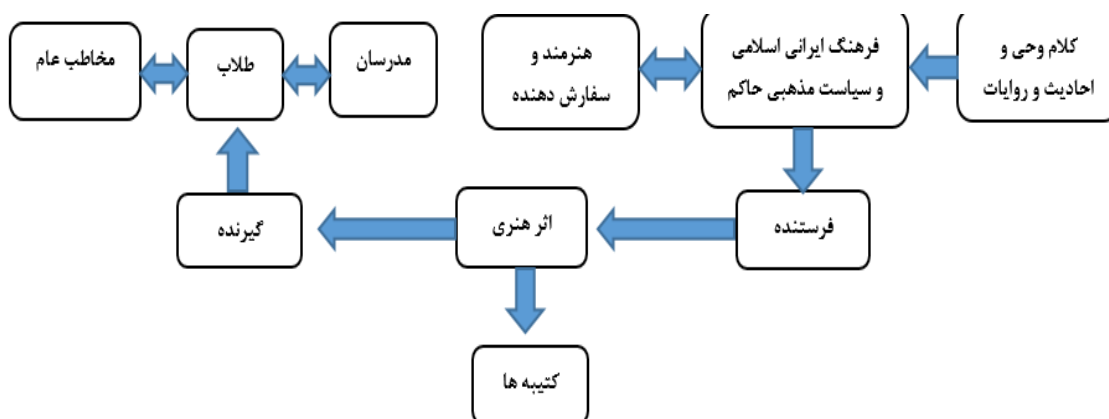
کتیبه‌های دوران اسلامی و به‌خصوص عصر صفویه علاوه بر جنبه زیبایی‌شناسی ظاهری، معانی و مفاهیمی را در بر داشته که به‌منظور همسان نمودن گونه‌های مختلف بناهای

شکل ۲. مدل ارتباطی شانون (دوازده‌امامی و زکریایی، ۱۳۹۳)

شکل ۳. ارتباط زبانی رومن یاکوبسن (احمدی، ۱۳۷۴: ۴۷)

شکل ۴. کارکرد رسانه‌ای در کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ (نگارندگان)

اشکال تعدادی از نمودهای نام مبارک حضرت محمد (ص) در قسمت‌های مختلف بنا نمایش داده شده‌اند (اشکال ۱۴-۶). برای مکان‌یابی بهتر کتیبه‌ها و تجسم دقیق‌تر از محل قرارگیری نمونه‌های مورد مطالعه، جانمایی هر یک از آنها در پلان بنا (شکل ۱۵) نمایش داده شده است.

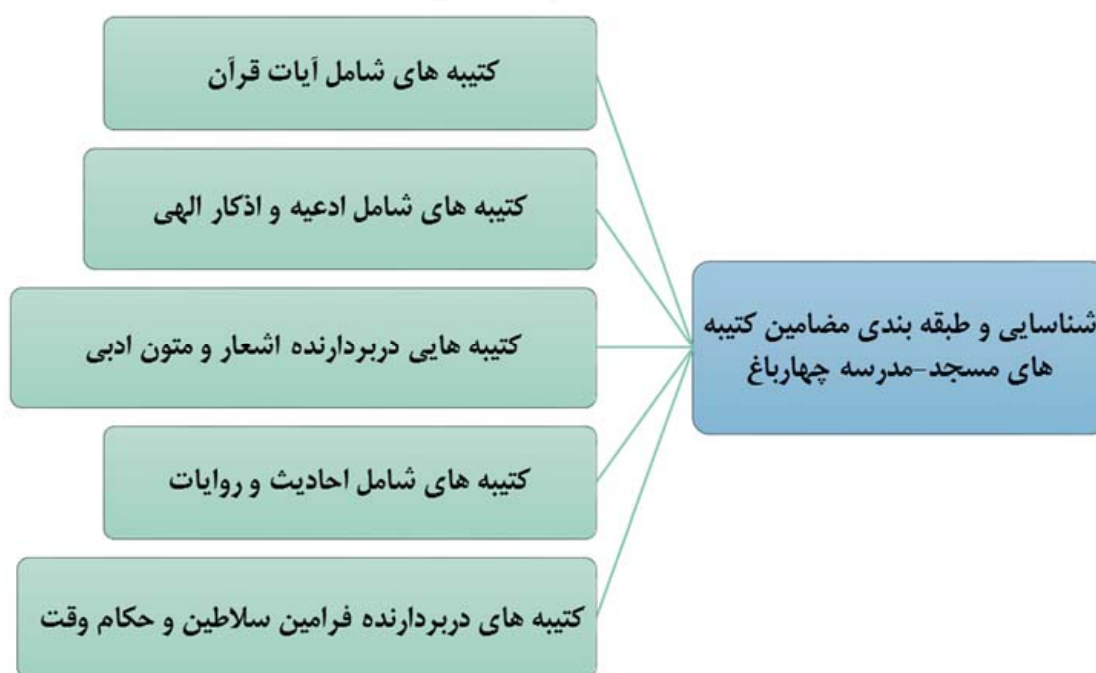
در ادامه، در قالب اشکالی (۲۸-۱۶)، شناسایی، طبقه‌بندی و کدگذاری جامعه آماری (کتیبه‌های بازتاب‌دهنده تعلیم نبوی و عظمت پیامبر (ص))، ارائه شده است. در این اشکال علاوه بر تبیین درون‌مایه کتیبه‌ها، محل قرارگیری هر یک از آنها به‌علاوه گونه مضمونی آورده شده است.

در تکمیل اشکال فوق که با هدف شناخت مضامین و درون‌مایه کتیبه‌های مربوط به بیان تعلیم نبوی و عظمت شخصیت پیامبر (ص) ارائه شده، علاوه بر بیان مفاهیم و درون‌مایه این کتیبه‌ها و ذکر قسمت‌هایی از متون اصلی آنها به‌همراه ترجمه روان فارسی، کدگذاری‌هایی در این کتیبه‌ها انجام شده و شاه‌مفاهیم آنها استخراج شده‌اند که در ادامه، ابتدا در شکل ۲۹ نمایش داده خواهند شد و سپس در شکل ۳۰، درصد پراکندگی هر یک از مقولات ارائه خواهد شد. لازم به‌ذکر است که با توجه به کیفی بودن سنجش مفاهیم و میزان کاربست هر یک از آنها در محتوای کتیبه‌ها، درصدهای ارائه‌شده به‌صورت تقریبی بوده و مؤلفان، ادعای لایتغیری در این باره ندارند.

اسلامی به‌کار رفته‌اند. کتیبه‌های به‌کار رفته در مسجد-مدرسه چهارباغ به‌طور کلی، در قالب آیات قرآنی، احادیث و روایات ائمه اطهار و اشعار و متون ادبی بر بستر متون عربی و فارسی به اجرا درآمده‌اند؛ در یک دسته‌بندی کلی و منسجم همان‌گونه که در شکل ۵ مشاهده می‌شود، مهم‌ترین مضامین به‌کار رفته در کتیبه‌های این بنا، در پنج دسته قابل‌شناسایی و طبقه‌بندی هستند. لازم به‌ذکر است که این دسته‌بندی بر اساس مطالعات مؤلفان بوده و قطعاً تقسیم‌بندی‌های دیگری نیز قابل‌ارائه هستند.

کتیبه‌های بازتاب‌دهنده تعلیم نبوی و سیمای حضرت محمد (ص)

کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ از حیث ساختار ظاهری و از آن مهم‌تر از جهت محتوا و مضامین، تحت تأثیر شرایط گوناگونی اجرا شده‌اند. از جمله مهم‌ترین عواملی که بر این دو وجه تأثیرگذار بوده، می‌توان به کارکرد علمی-عبادی بنا، سیاست مذهبی و شیعه‌گری در عصر صفویه و به‌خصوص زمان شاه سلطان حسین و شاخص بودن این بنا به‌عنوان بنای شاهانه و مرکز ایدئولوژیکی صفویان اشاره نمود. بر این مبنا، از جمله مهم‌ترین مضامین که کتیبه‌های این بنا به‌عنوان یک رسانه به نمایش آنها پرداخته‌اند، تعلیم حضرت رسول (ص) و اسطوره‌سازی از شخصیت عظیم و بی‌مانند ایشان بر مبنای ذکر فضیلت‌های این شخصیت بزرگوار است. در ادامه،

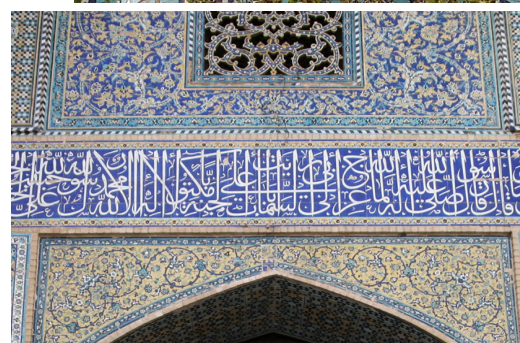
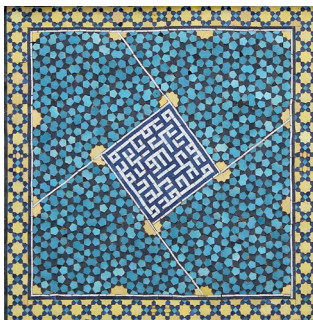

شکل ۵. شناسایی و طبقه‌بندی گونه‌های مضامین کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ (نگارندگان)

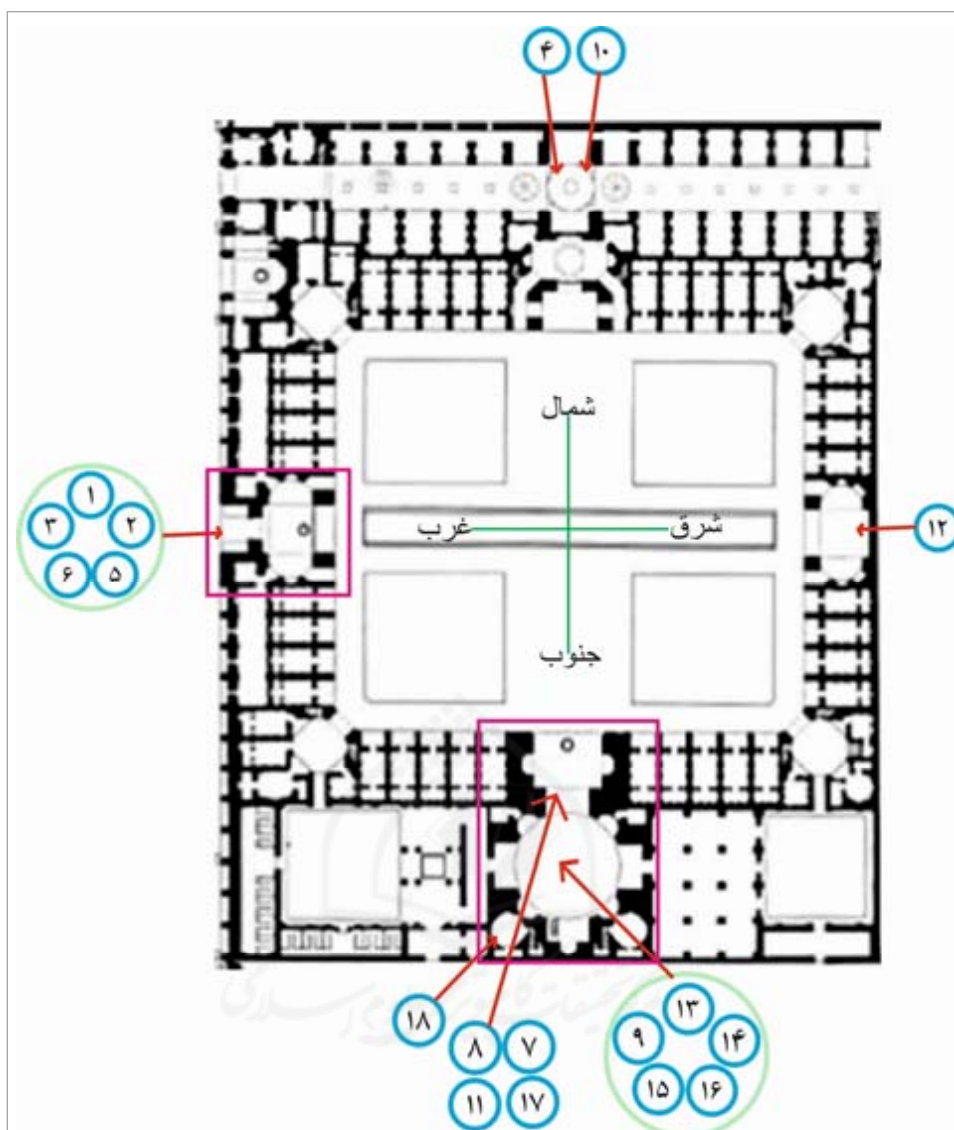
تجزیه و تحلیل پیش از نتیجه گیری

کتیبه‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر ثبت وقایع با درون‌مایه‌های گوناگون، همواره در ادوار مختلف مورد توجه قرار گرفته‌اند. پژوهش حاضر تلاش داشته است طی روندی منسجم که در صفحات پیشین از نظر گذشت، به یکی از کارکردهای فراطاهری کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ با تمرکز بر مضامین پیرامون شخصیت پیامبر (ص) بپردازد.

بخشی از یافته‌های پژوهش حاضر در این راستا، گویای آن هستند که کارکرد رسانه‌ای در کتیبه‌های مسجد- مدرسه چهارباغ به عنوان یکی از مهم‌ترین کارکردهای محتوایی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. هم‌چنین، یکی از بااهمیت‌ترین مضامین و پیام‌های بازتاب یافته در این کتیبه‌ها به عنوان رسانه‌های تاریخی، مضامین و درون‌مایه‌های مرتبط با شخصیت پیامبر اسلام (ص) یا بیانات گهربار ایشان هستند.

اشکال ۱۴-۶. کاربرد نام پیامبر (ص) در ابعاد و اشکال گوناگون و قسمت‌های مختلف (نگارندگان)

شکل ۱۵. جانمایی نمونه‌های مورد مطالعه (نگارندگان)

محل قرارگیری: سردر ورودی، کتیبه فلزی درب ورودی، بالای درب سرسرای ورودی، داخل ایوان شمالی.

متن کتیبه: حدیث مشهور « انا مدینه العلم و علی بابها » (هنر، ۱۳۵۰).

ترجمه متن: من (پیامبر) شهر علم هستم و علی دروازه آن

مفهوم متن کتیبه: در این حدیث ارتباط عمیق شخصیت پیامبر (ص) با حوزه تعلیم و علم‌آموزی ترسیم شده است به گونه‌ای که پیامبر (ص) خود را در مقام شهر علم و گنجینه‌ای از علوم معرفی می‌نماید. مطلب دیگر ارتباط روشن حضرت علی (ع) با حوزه علم‌آموزی است که با توجه به احادیث پیامبر (ص) در مورد ایشان و همچنین بیانات گهربار خود ایشان در نهج‌البلاغه به روشنی دریافت می‌گردد.

نمونه کد ۱-۴

شکل ۱۶. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۱-۴ (نگارندگان)

شکل ۱۷. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۵ (نگارندگان)

شکل ۱۸. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۶ (نگارندگان)

شکل ۱۹. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۷ (نگارندگان)

شکل ۲۰. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۸ (نگارندگان)

شکل ۲۱. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۹ (نگارندگان)

شکل ۲۲. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۱۰ (نگارندگان)

شکل ۲۳. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۱۱ (نگارندگان)

شکل ۲۴. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۱۲ (نگارندگان)

شکل ۲۵. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۱۳ (نگارندگان)

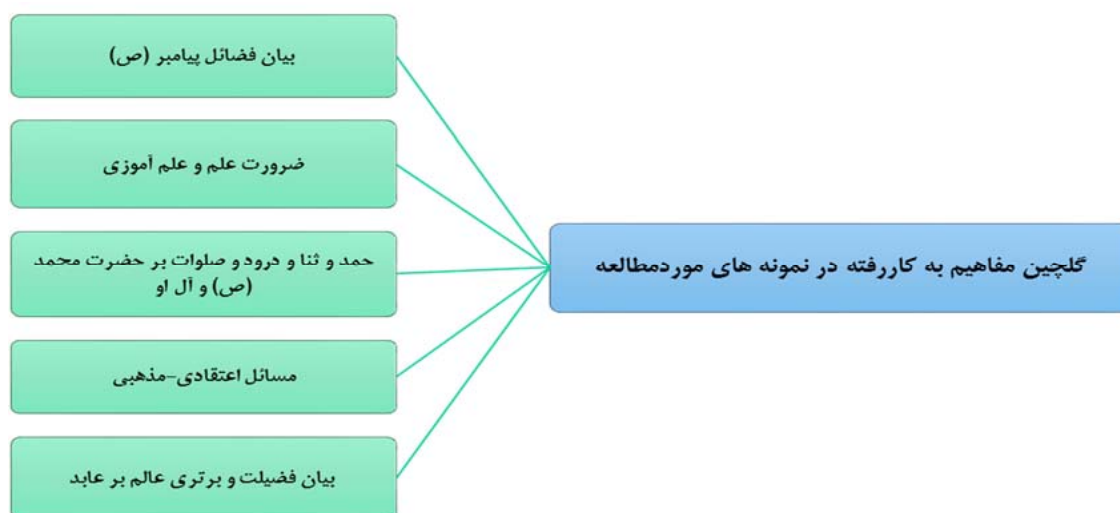
شکل ۲۶. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۱۴ (نگارندگان)

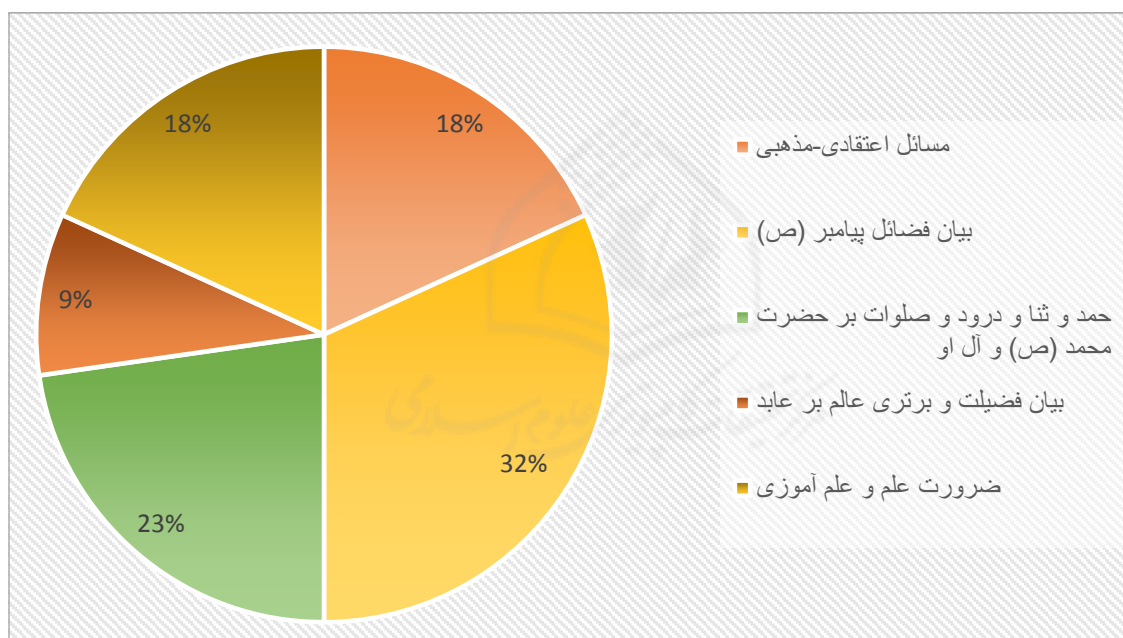
شکل ۲۷. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۱۵ (نگارندگان)

شکل ۲۸. تجزیه و تحلیل نمونه‌های کد ۱۶ (نگارندگان)

شکل ۲۹. مفاهیم قابل استخراج از درون مایه کتیبه‌های مورد مطالعه (نگارندگان)

شکل ۳۰. میزان پراکندگی مقولات اصلی (نگارندگان)

نتیجه‌گیری

هنر کتیبه‌نگاری عصر صفویه نسبت به ادوار گذشته خود، تفاوت‌های مهمی دارد. این تحول علاوه بر سبک نوشتاری و خط، به صورت چشم‌گیرتر در حوزه مضامین و محتویات قابل طرح است. مسجد- مدرسه چهارباغ به عنوان یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های بناهای مذهبی این عصر که با حمایت مستقیم شاه سلطان حسین بنا شده، دارای کتیبه‌نگاری‌های قابل توجهی است. کتیبه‌های مذکور با بهره‌گیری از انواع خطوط کوفی (بنایی و معقلی)، ثلث و نستعلیق، به بازنمایی آیات قرآن، روایات، احادیث، اسماء الحسنی و دیگر مضامین دینی پرداخته‌اند. با توجه به گستردگی و تنوع بالای کتیبه‌ها در بنای چهارباغ که با طیف وسیع تکنیکی و تنوع کم‌نظیر خطوط در نقاط مختلف بنا به اجرا درآمده، تنوع مضمون و درون‌مایه کتیبه‌ها و کارکردهای گوناگون این کتیبه‌ها نیز بر جنبه قدسی این بنا افزوده‌اند. بر اساس مطالعات و تحلیل‌های انجام گرفته در پژوهش حاضر، کتیبه‌های مسجد-

مدرسه چهارباغ به عنوان رسانه‌ای تاریخی- هنری، بازتاب‌دهنده سیاست‌های مذهبی حاکم بر دوره صفویه و هم‌چنین اعتقادات موجود در میان هنرمندان و فرهنگ حاکم در جامعه هستند؛ لذا پژوهش حاضر با تحلیل اطلاعات بازتاب‌یافته در قالب مضامین کتیبه‌های منتخب از این بنا، در بعد تحلیل کارکردهای این کتیبه‌ها که در متن به انواع این کارکردها از حیث ساختار و محتوا اشاره شد، یکی از مهم‌ترین کارکردهای موجود در آنها در بعد محتوایی را کارکرد رسانه‌ای تعریف نموده و این کارکرد روشمند را همراه با ترسیم الگویی کاربردی ارائه نموده است. از جمله مهم‌ترین شاه‌مفاهیم و پیام‌هایی که در قالب کارکرد رسانه‌ای و تحت عنوان مقولات در کتیبه‌های مذکور از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند، می‌توان به حمد و ثنا و درود و صلوات بر حضرت محمد (ص) و آل ایشان، بیان فضائل پیامبر (ص)، بیانات گوهر بار حضرت رسول پیرامون جایگاه ویژه و فضائل حضرت علی (ع)، ضرورت علم و علم‌آموزی و بیان فضیلت و برتری عالم بر عابد از زبان ایشان اشاره کرد. نکته قابل توجه این که بر مبنای نتایج حاصل‌شده، این مسأله به صورت کاملاً علمی و مستند اثبات می‌شود که بیشترین مقوله و مضامین اصلی مطرح در نمونه‌های مورد مطالعه، بیان فضائل و مدح پیامبر (ص) و بیان جملات گوهر بار این پیامبر والامقام در حوزه‌های مختلف و به خصوص علم و علم‌آموزی است. البته لازم به ذکر است که با توجه به این که نمونه‌ها در این پژوهش به صورت هدفمند انتخاب شده، نتایج قابل تعمیم نبوده و نتایج حاصل‌شده، به تناسب بررسی نمونه‌های مورد مطالعه در این پژوهش هستند. در پایان، این نتیجه کلی حاصل می‌شود که مسجد- مدرسه چهارباغ به عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای عصر صفویه علاوه بر ساختار عظیم و تزئینات معماری، دارای کتیبه‌نگاری‌های ارزشمندی است که از زیبایی صورت عبور کرده و به زیبایی باطنی رسیده‌اند؛ از جمله مهم‌ترین نقاط اهمیت و کارکرد اصلی این کتیبه‌ها، کارکرد رسانه‌ای آنها بوده و از جمله مهم‌ترین مضامینی که در کنار مفاهیم متنوع و ارزشمند دیگر از طریق کارکرد رسانه‌ای کتیبه‌ها به نمایش گذاشته شده، بیان تعالیم نبوی و شخصیت پیامبر (ص) است. پژوهش حاضر در حد توان در جهت ارتقای شناخت علاقه‌مندان نسبت به جلوه‌هایی از هنر کتیبه‌نگاری ایرانی- اسلامی و نحوه بازتاب نام مبارک و کلام گوهر بار پیامبر (ص)، به تحلیل کارکرد رسانه‌ای در آنها ضمن طبقه‌بندی مهم‌ترین پیام‌های ارسالی پرداخته است؛ لیکن پژوهش پیرامون دیگر کارکردها و مضامین بازتاب‌یافته، به عنوان موضوعی غنی برای پژوهش‌های آتی پیشنهاد می‌شود.

منابع و مأخذ

- آقاداتی، محی‌الدین و زکریایی، ایمان (۱۳۹۶). کتیبه‌های مدارس عصر صفویه به مثابه رسانه‌های نمادین هنر شیعی نمونه موردی: مسجد- مدرسه چهارباغ اصفهان. نشریه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۸ (۲۸)، ۳۸-۷.
- اشکوری، سیدصادق (۱۳۸۷). اسناد موقوفات اصفهان. زیر نظر اداره کل اوقاف و امور خیریه اصفهان، چاپ اول، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- الویری، محسن و قرائتی، حامد (۱۳۹۲). بررسی تاریخی کارکرد ارتباطی هنر در اماکن مذهبی عصر قاجار. نشریه مطالعات تاریخ فرهنگی، سال پنجم (۱۷)، ۲۰-۱.
- ایمانیه، مجتبی (۱۳۵۵). تاریخ فرهنگ اصفهان. چاپ اول، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- ایمنی، عالیّه (۱۳۸۹). بیان نمادین در تزئینات معماری اسلامی. کتاب ماه هنر، سال سیزدهم (۱۴۲).
- بلر، شیلا و ام بلوم، جانانان (۱۳۸۱). هنر و معماری اسلامی ایران. ترجمه اردشیر اشراقی، چاپ اول، تهران: سروش.
- بورکهارت، تیتوس (۱۳۸۶). مبانی هنر اسلامی. ترجمه امیر نصری، چاپ اول، تهران: حقیقت.
- بهشتی، سید محمد (۱۳۸۲). زیبایی و کاربرد در هنر سنتی. نشریه خیال، (۵)، ۱۴۵-۱۳۹.
- حسن‌زاده، مریم (۱۳۸۹). "بررسی کتیبه‌های بنایی اسماء الحسنی در مدرسه چهارباغ اصفهان و کاربرد آن در فضای امروزی نمازخانه‌ها". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، صنایع دستی. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- حکیمی، محمدرضا؛ حکیمی، محمد و حکیمی، علی (۱۳۶۰). الحیاء. جلد ۱، تهران: دائرة الطباعة و النشر، تحت اشراف (جامعه المدرسین).

- دوازده‌امامی، مهدی و زکریایی، ایمان (۱۳۹۳). نماد طاووس و نقش رسانه‌ای آن در معماری شیعی با تأکید بر مساجد عصر صفوی اصفهان. کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی. قم: مرکز راهبری مهندسی فرهنگی شورای فرهنگ عمومی استان بوشهر. ۱۰۵۹-۱۰۴۱.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۵۲). آثار ملی اصفهان. چاپ اول، تهران: انجمن آثار ملی.
- ریاحی، محمدحسین (۱۳۷۹). مدرسه چهارباغ. نشریه فلسفه و کلام، حوزه اصفهان، (۲).
- _____ (۱۳۸۵). ره‌آورد ایام (مجموعه مقالات اصفهان‌شناسی). چاپ اول، اصفهان: سازمان فرهنگی-تفریحی شهرداری.
- سیوری، راجر (۱۳۷۲). ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی، چاپ اول، تهران: مرکز.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۰). جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی. نشریه مدرس علوم انسانی، سال نهم (۲۳)، ویژه‌نامه، ۹۴-۵۷.
- _____ (۱۳۸۱). بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان. نشریه علوم انسانی، سال دوازدهم (۴۳)، ۱۱۱-۶۲.
- _____ (۱۳۸۶). تجلی نام علی (ع) در کتیبه‌های ابنیه اصفهان. کتاب ماه هنر، (۱۰۹ و ۱۱۰)، ۳۱-۲۲.
- کلینی، محمدابن یعقوب (۱۳۶۹). اصول کافی. ترجمه و شرح هاشم رسولی و جواد مصطفوی، جلد ۱، تهران: دفتر نشر کتابفروشی علمیه اسلامی.
- کیانمهر، قباد و تقوی‌نژاد، بهاره (۱۳۹۰). مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی‌کاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه. نشریه پژوهش‌های تاریخی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سال سوم (۲)، ۱۵۴-۱۳۳.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۹). تزئینات وابسته به معماری ایران در دوره اسلامی. چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴). بحارالانوار. جلد ۱، بیروت: داراحیاء التراث العربی، نشر یافته در مؤسسه تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.
- محسنیان راد، مهدی (۱۳۶۹). ارتباط‌شناسی. چاپ اول، تهران: سروش.
- نصر، سیدحسین (۱۳۵۹). علم و تمدن در اسلام. ترجمه احمد آرام، چاپ دوم، تهران: خوارزمی.
- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. چاپ دوم، اصفهان: چاپ و انتشار کتابفروشی ثقفی.
- هوشیاری، محمدمهدی؛ پورنادری، حسین و فرشته‌نژاد، سیدمرتضی (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مسجد- مدرسه در معماری اسلامی ایران. نشریه مطالعات معماری ایران، سال دوم (۳)، ۵۴-۳۷.
- هیلن براند، رابرت (۱۹۹۴). معماری اسلامی. ترجمه ایرج اعتصام، چاپ دوم، تهران: سازمان فن‌آوری اطلاعات شهرداری تهران.
- Pope, A. (1994). Iranian Architecture. Tehran: Cultural Publications.